

UN AVENIR POUR LE PASSÉ DE QUI?  
EINE ZUKUNFT FÜR WESSEN VERGANGENHEIT?  
UN FUTUR PEL PASSA DA CHI?  
UN FUTURO PER IL PASSATO DI CHI?

# A future for whose past?

ICOMOS Suisse, ETH Zurich  
Construction Heritage and Preservation (Eds.)

HIER UND JETZT

A GUIDEBOOK



## VORWORT FOREWORD

9 From Our Past to Whose Past?  
Terje Birkrem Hovland (Council of Europe)

11 Un futuro per il passato di chi?  
Oliver Martin (BAK)

13 Le patrimoine de demain, vers un changement de perception  
Sabine Nemec-Piguet (ICOMOS Suisse)

15 Identität & Erbe  
Hans-Rudolf Meier, Stephanie Herold (DFG-Graduiertenkolleg)

## EINFÜHRUNG INTRODUCTION

16 A Future for Whose Past?  
Silke Langenberg

33 Places of Memory (Photo Essay)  
Florian Bachmann

## GEMEINSCHAFTEN UND VERSCHIEDENE (BAU-)KULTUREN COMMUNITIES AND DIVERSE (BUILDING) CULTURES

50 Sexarbeiterinnen und die Anfänge der Hurenbewegung «Hydra»  
*Sex Workers and the Early Days of the Whores' Rights Organization "Hydra"*  
Beverly Engelbrecht

62 L'ierta viventa da la Svizra retorumantscha  
*The Living Heritage of the Romansh People in Switzerland*  
Bernard Cathomas

77 Anpassbarer Wohnungsbau: Daheim statt im Heim  
*Adaptable Housing: At Home, Not "in" a Home*  
Richard Zemp

95 A Future for Whose Lives? Schweizer Familienpolitik und lebendige  
Denkmalpflege  
*A Future for Whose Lives? Swiss Family Politics and  
Living Historic Preservation*  
Paola De Martin

107 «Anche i lavoratori migranti hanno diritto alla bellezza»  
“*Migrant workers also have a right to beauty*”  
Mattia Lento

115 «Gjithçka në Zvicër mund të jetë Monument për punëtoret dhe  
punëtorët sezonalë»  
“*Everything in Switzerland can be a monument for the seasonal workers*”  
Arnisa Halili, Sabit Halili

121 «... einfach weg!» Ein Gespräch über das Leben ohne Papiere  
und die Bedeutung der Autonomen Schule Zürich  
“*... simply gone!*” *A Discussion About Life as an Undocumented Immigrant  
and the Importance of the Autonomous School Zurich*  
Anne Fabritius, “Abo Amir”

133 Flüchtige Denkmäler  
*Fleeting Monuments*  
Diana Frei, Nicolas Gabriel

143 Kleingärten in Zürich. Soziales Grün auf Zeit  
*Allotment Gardens in Zurich. Temporary Social Green Spaces*  
Johannes Stoffler

153 wir sind kein teil mehr von euch  
we are no longer part of you  
Christian Winter

169 A Museum at Times (Photo Essay)  
Jonas Heller and Lucia Bernini

## VERPASSTE DENKMÄLER MISSED MONUMENTS

182 Grenzsanität Brig – (K)ein Migrationsmuseum. Skizziergrundlage  
für ein Haus der Immigration  
*Border Health Facility Brig – (Not) an Immigration Museum.*  
*A Basic Outline for a House of Immigration*  
Lucia Bernini

190 Die Baracken und die Villa von nebenan. Ein einzigartiges Bauensemble  
aus der Zeit der Saisoniers in Biel  
*The Barracks and the Villa Next Door: A Unique Architectural Ensemble*  
*from the Time of the Saisoniers in Biel*  
Florian Eitel

205 The Barracks and the Villa Next Door (Photo Essay)  
Lucas Dubuis

221 Το Πατρικό Σπίτι: Μεγαλώνοντας στο Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι  
*The Parental Home: Growing Up in the Pestalozzi Children's Village.*  
Maria Kouvari, Argyris Sfountouris

232 Ein Dorf für Kinder  
*A Village for Children*  
Jeanette Badura

248 Safe Spaces für Sterbende oder Erinnerungsorte für die Opfer der  
Aids-Epidemie in der Schweiz  
*Safe Spaces for the Dying or Places of Remembrance for the Victims*  
*of the AIDS Epidemic in Switzerland*  
Alix Heiniger, Kevin Heiniger

264 SPOT  
Julien Glauser, Jérôme Heim, Alan Maag, Marc Tadorian, Helen Wyss

## BEWUSSTSEIN UND ANZIEHUNG AWARENESS AND ATTRACTION

294 Heimat ist, wo die Toten sind. Zur Lage der islamischen  
Friedhöfe in Europa am Beispiel des tatarischen Gräberfelds bei Berlin  
*Home Is Where the Dead Are. Islamic Cemeteries in Europe and*  
*a Tatar gravesite near Berlin*  
Gerdien Jonker, Markus Schlaffke

311 Die Erfahrungen der Minderheiten gehören in die Erinnerungskultur  
der Mehrheit  
*The Experiences of Minorities Belong in the Culture of*  
*Remembrance of the Majority*  
Willi Wottreng

322 Nicht in der Geschichte verloren gegangen. Die Rettung des  
Berta-Rahm-Pavillons und seiner (im)materiellen Spuren  
*Not Lost in History. Saving the Berta Rahm Pavilion and Its (In)tangible Traces*  
Nina Irmert, Senia Mischler

338 Erinnerungsorte der Zürcher Frauengeschichte  
*Sites of Memory of Women's History in Zurich*  
Dorothee Rempfer, Aline Suter

352 Die Agglomeration als erhaltenswertes Erbe  
*Agglomerations as Protection-Worthy Heritage*  
Gerold Kunz, Manuel Medina González

365 Artificial Heritage (Photo Essay)  
Silke Langenberg, Elischa Bischof

## DISKURSERWEITERUNG DER DENKMALPFLEGE *EXPANSION OF THE PRESERVATION DISCOURSE*

378 Zeitenwenden im Wandel der Narrative. 1975 – Notizen zu einem Jubiläum  
*Turning Points in the Changing Narratives. 1975 – Notes on an Anniversary*  
Wilfried Lipp

390 Eine Vergangenheit voller Fremder  
*A Past Full of Strangers*  
Jane Schindler

399 Zu lernen, über das Erbe der Mehrheit hinauszusehen  
*Learning to See Beyond the Heritage of the Majority*  
Regine Hess, Orkun Kasap

417 Bremgarten Cemetery, Bern (Photo Essay)  
Deepthi Puthenpurackal

## IMMATERIELLE WERTE IN MATERIELLEN OBJEKTTEN *INTANGIBLE VALUES IN TANGIBLE OBJECTS*

430 À qui appartient le patrimoine culturel immatériel ?  
*Whose Intangible Cultural Heritage?*  
Florence Graezer Bideau

445 Patrimonio vernacolare, un popolo senza memoria è un popolo senza un futuro  
*Vernacular Heritage: A People Without Memory Is a People Without a Future*  
Nicola Braghieri

457 Die SAFFA-Schnecke. Ein Symbol für den Kampf  
um das Frauenstimmrecht in der Schweiz  
*The SAFFA Snail: A Symbol of the Struggle for Suffrage in Switzerland*  
Laura Hindelang, Nina Hüppi, Davide Martino, Johanna Sluiter

479 DIY Skatepark (Photo Essay)  
Keivan Haghighat Shoar, Stan Baumann

492 Bildnachweise / Photo Credits

494 Bibliografie / Bibliography

## KATALOG DES ZUKÜNFTIGEN ERBES *FUTURE HERITAGE CATALOG*

497 Eine Sammlung von schützenswerten Objekten  
*A Collection of Objects Worth Protecting*  
Students of ETH Zurich



# Το Πατρικό Σπίτι: Μεγαλώνοντας στο Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι.

## *The Parental Home: Growing Up in the Pestalozzi Children's Village.*

Argyris Sfountouris in conversation with Maria Kouvari

Η εικόνα των νεκρών γονών του, που αντίκρισε σε ηλικία τεσσάρων ετών, έχει ανεξίτηλα σημαδέψει τη ψυχή του Αργύρη Σφουντούρη (Εικ. 1). Στις 10 Ιουνίου 1944 οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής αιματοκύλησαν το Δίστομο, μία κωμόπολη του νομού Βοιωτίας, Στερεά Ελλάδα. Αναμνήσεις, βιώματα, σκέψεις και συναισθήματά του, ως ένας από τους επιζώντες των εχθροπραξιών, αποτυπώνονται συγκλονιστικά στο ντοκιμαντέρ «Ενα τραγούδι για τον Αργύρη» του Ελβετού σκηνοθέτη Στέφαν Χάουπτ (2006) και τη βιογραφία του «Θα μείνω για πάντα εκείνο το τετράχρονο αγόρι» από το Γερμανό συγγραφέα Πάτρικ Ζάιμπελ (2016).<sup>1</sup> Ακόμη πιο γνωστή είναι η δράση του Αργύρη Σφουντούρη για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης στο Δίστομο και τη διεκδίκηση των γερμανικών αποζημιώσεων των θυμάτων πολέμου, ως μία συνεχής αιναζήτηση για δικαιοσύνη και συμφιλίωση.<sup>2</sup>

Η ακόλουθη συζήτηση μας μεταφέρει από την Ελλάδα στο Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι στην Ελβετία: τον τόπο όπου έζησε ο Αργύρης Σφουντούρης για δέκα χρόνια και το χωρικό πλαίσιο όπου εκτυλίσσονται γεγονότα και αναμνήσεις της παιδικής του ηλικίας. Το Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι, που βρίσκεται στο ορεινό Τρόγκεν στο Καντόνι του Άπεντσελ Άουσερροντεν, ιδρύθηκε το 1946 από μία ομάδα Ελβετών ανθρωπιστών, με κεντρική φιγούρα το φιλόσοφο Γουόλτερ Ρόμπερτ Κόρτι. Το χωριό αποτελούνταν από σπίτια που αντιπροσώπευαν εθνικές οικογένειες, μεταξύ των οποίων και δύο «ελληνικά σπίτια», ως πρό-

*The image of his dead parents seared into his mind at the age of four left an indelible mark on the soul of Argyris Sfountouris (Fig. 1). On June 10, 1944, the German occupation forces painted Distomo – a small town in the prefecture of Boeotia, Central Greece – red with blood. His memories, experiences, thoughts, and feelings, as a survivor of the atrocities are poignantly captured in the documentary film about him, "Ein Lied für Argyris" by Swiss director Stefan Haupt (2006), and in his biography, "Ich bleibe immer der vierjährige Junge von damals," by the German writer Patric Seibel (2016).<sup>1</sup> Sfountouris is perhaps best known for his actions towards the preservation of historical memory in Distomo and his advocacy for German reparations for war victims, a continuous inquiry for justice and reconciliation.<sup>2</sup>*

*The following conversation transports us from Greece to the Pestalozzi Children's Village in Switzerland, the place where Argyris Sfountouris lived for ten years and which served as the backdrop to the events and memories that shaped his childhood. Nestled in mountainous Trogen, in the Canton of Appenzell Ausserrhoden, the Pestalozzi Children's Village was founded in 1946 by a group of Swiss idealists led by philosopher Walter Robert Corti. Conceived as a model community for war orphans, as a "League of Nations of Children," the village consisted of houses that represented national families, among them two "Greek houses." The children's village, designed by Swiss architect Hans Fischli, is considered Switzerland's*

τυπη κοινότητα για τα ορφανά του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ως μία «Κοινωνία των Εθνών των Παιδιών». Σχεδιασμένο από τον αρχιτέκτονα Χανς Φίσλι, το παιδικό χωριό χαρακτηρίζεται από έξιλινα κτίρια εμπνευσμένα από την τοπική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, ενσωματωμένα στην τοπογραφία. Αποτελεί την πιο αντιπροσωπευτική συμβολή της Ελβετίας στον τομέα της μεταπολεμικής παιδικής πρόνοιας. Από το 2000 το κτιριακό συγκρότημα έχει καταγραφεί στον ομοσπονδιακό κατάλογο τόπων πολιτιστικής κληρονομιάς εθνικής σημασίας ως δείγμα μιας «σαφούς προσέγγισης τόσο στην κατασκευή οικισμών όσο και στην αρχιτεκτονική».<sup>3</sup> Πιο πρόσφατα, το 2020, η Εταιρεία Ελβετικής Ιστορίας της Τέχνης αφιέρωσε ένα τεύχος στην κτισμένη κληρονομιά του παιδικού χωριού επιχειρηματολογώντας όχι μόνο για την αρχιτεκτονική-ιστορική αξία του συνόλου, αλλά και για τη συμβολή του στην ιστορία της μεταρρυθμιστικής εκπαίδευσης και της ανθρωπιστικής βοήθειας στην Ελβετία μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.<sup>4</sup>

Τι σημασία έχει όμως ο τόπος αυτός για τα παιδιά που έζησαν εκεί; Σε ηλικία ογδοντα τεσσάρων ετών, ο Αργύρης Σφουντούρης—ένας ενήλικας που νιώθει παιδί και ένα πρώην παιδί που στερήθηκε την παιδική του ηλικία—αποδίει στο παιδικό χωριό την έννοια του «πατρικού σπιτιού». Επιπλέον, δίνει τον δικό του ορισμό για την «κληρονομιά των μειονοτήτων», όπου ο όρος «μειονότητα» νοείται ως μία ηθική και όχι ως μία δημογραφική ταξινόμηση. Παρόλο που μια τέτοια ερμηνεία του χώρου και των κτιστών αντικειμένων δεν είναι μονοσήμαντη, η συζήτηση αυτή αποτελεί μία προσπάθεια μετατόπισης του επίκεντρου της ιστορίας του παιδικού χωριού από μία μορφοπλαστική και κατασκευαστική αξιολόγηση σε μία πιο βιωματική και συναυθηματική νοηματοδότηση, δίνοντας κεντρική θέση στα παιδιά που έζησαν εκεί, μέσω του δικού τους λόγου. Αποτελεί, επομένως, μία διερεύνηση της διασταύρωσης των εννοιών της μνήμης, του τόπου και της μειονότητας, απαιντώντας στην κεντρική ερώτηση που θέτει αυτός ο συλλογικός τόμος: «ένα μέλλον για τίνος το παρελθόν». Η συνέντευξη διεξάχθηκε στις 11 Απριλίου 2024 στην οικία του Αργύρη Σφουντούρη στη Ζυρίχη.

Μαρία Κούβαρη (ΜΚ): Πότε και πώς ήρθατε στο Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι;

most tangible contribution to postwar child welfare. Since 2000, the complex, which features timber buildings inspired by local traditional architecture integrated into the topography, has been added to the Federal Inventory of Heritage Sites of National Importance (ISOS), bearing witness to a “clear attitude in terms of both settlement design and architecture.”<sup>3</sup> More recently, in 2020, the Society of Art History in Switzerland dedicated an issue to the built heritage of the children’s village, advocating not only for the architectural-historical value of the complex, but also for the history of reform education and humanitarian aid in Switzerland after the Second World War.<sup>4</sup>

But what value is attributed to the site by the children who actually lived there? At the age of eighty-four, Argyris Sfountouris – an adult who sometimes feels like a child and a former child who was deprived of his childhood – ascribes to this place the meaning of a “parental home” – or, in direct translation from Greek, “father’s house.” He further defines on his own terms the “heritage of minorities,” where “minority” is understood as a moral rather than a demographic classification. Although such an interpretation of space and built objects is not one-sided, this discussion is an attempt to shift the focus from a formalistic and constructionist evaluation to more experiential and emotional meaning-making, placing the stories of the children who lived there centerstage. A more explicit pursuit is to explore the intersection of the notions of memory, place, and minority, addressing the leading question posed by this collective volume: “A Future for Whose Past?” The interview was originally conducted in Greek on April 11, 2024, at the residence of Argyris Sfountouris in Zurich.

Maria Kouvari (MK): When and how did you come to the Pestalozzi Children’s Village?

Argyris Sfountouris (AS): I came in March 1949, by plane from Athens, from an institution where I’d been living, in Ekali (Athens): the Zanneio Orphanage.

MK: What were your first impressions of the children’s village?

AS: We arrived in Geneva and then traversed the length of Switzerland. The first impression of the Pestalozzi Children’s

Αργύρης Σφουντούρης (ΑΞ): Ήρθα το Μάρτιο του 1949, αεροπορικώς από Αθήνα, από ένα ίδρυμα που ήμουνα στην Εκάλη, το Ζάννειο Ορφανοτροφείο.

MK: Ποιες ήταν οι πρώτες σας εντυπώσεις από το παιδικό χωριό;

ΑΣ: Ήρθαμε (πρώτα) στη Γενεύη και μετά διασχίσαμε όλη την Ελβετία. Η πρώτη εντύπωση από το Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι και από το Τρόγκεν ήταν τα πολλά χιόνια, τα οποία έφταναν ως τα παράθυρα του τρένου. Τα ήξερα βέβαια τα χιόνια, γιατί και στο χωριό μου (το Δίστομο στην Ελλάδα) χιονίζει αλλά όχι τόσο συχνά, και αν το στρώνει είναι (το πολύ) ένα με δυο πόντους, αλλά στο Τρόγκεν είχε ολόκληρα μέτρα χιόνι, όπως συνέβαινε σχεδόν κάθε χρόνο (Εικ. 2). Μεγάλη εντύπωση μου έκανε γενικά το ζύλο, τα ξύλινα σπίτια, τα ξύλινα εξωτερικά με τα πολλά ξυλάκια που έχουν για μόνωση, τα «σιντλ» (Schindeln) που λένε. Αυτό δεν το είχα ξαναδεί, και τώρα στην Ελβετία δεν το βλέπεις συχνά, είναι το ιδιαίτερο στιλ του Άπεντσελ.

MK: Κατά πόσο νιώθατε το παιδικό χωριό σαν σπίτι σας και κατά πόσο σαν ένα ιδρυματικό περιβάλλον;

ΑΣ: Εδώ η διαφορά είναι μικρή. Σπίτι μου το ένιωθα φυσικά, γιατί ήμουνα δέκα χρόνια εκεί. Εκεί μεγάλωσα κι έζησα την παιδική μου ηλικία. Σπίτι μου το αισθανόμουνα πράγματι. Το ιδρυματικό περιβάλλον της φροντίδας για εμένα ήταν σπίτι και σχολείο.

MK: Θα χαρακτηρίζατε τη διαμονή σας στο παιδικό χωριό ως τραύμα;

ΑΣ: Όχι, καθόλου. Ίσα ίσα, το αντίθετο. Τραύμα ήταν πιο πολύ το ίδρυμα στην Ελλάδα, το Ζάννειο Ορφανοτροφείο. Εκεί είχα την εντύπωση του τραύματος. Ήμουνα σε ένα παράρτημα στην Εκάλη. Το Ζάννειο Ορφανοτροφείο ήταν στον Πειραιά, ένα τεράστιο κτίριο που είχε εκατοντάδες παιδιά, και με πήγαν εκεί τότε, μετά τον πόλεμο. Ουσιαστικά με πήγανε, γιατί θα πέθαινα στο χωριό. Δεν είχαμε να φάμε. Ο παππούς μου είχε έξι εγγόνια από τα παιδιά του που σκοτώθηκαν, δεν τα έβγαζε πέρα και έτσι την πιο μικρή από τις αδελφές μου, την Κονδυλία, και εμένα μας πήγανε σε ορφανοτροφεία. Εγώ ήμουν έξι χρονών κι αυτή οχτώ. Η Κονδυλία έμεινε στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο μέχρι που πήγα εγώ και την έβγαλα όταν ενηλικί-

Village and Trogen was the heavy snow, which reached up to the train windows. I knew about the snow, of course, because in my village (in Greece) it also snows, but not so often, and if it does, it is only an inch or two, but in Trogen the snow was meters deep, really, and this was often the case, almost every year (Fig. 2). I was very much impressed with timber in general, the timber houses, the timber exteriors with lots of shingles, the so-called "Schindeln," for insulation. I hadn't seen that before, and now in Switzerland you don't see it very often, it's the special style of Appenzell.

MK: How much was the children's village your home and how much an institutional environment?

AS: There is little difference here. It felt like home, of course, because I was there for ten years. I grew up and lived my childhood there. I did indeed feel at home. And the institutional environment or school – whatever, it felt like home and school.

MK: Would you characterize your stay in the children's village as traumatic?

AS: No, not at all. Quite the opposite. Traumatic better describes the institution in Greece, the Zanneio Orphanage. There I experienced trauma. I was in an auxiliary facility in Ekali. The Zanneio Orphanage was in Piraeus, a huge building that had hundreds of children, and I was taken there after the war. Basically, they took me in because I would have died in the village. We had nothing to eat. My grandfather had six grandchildren to care for, the children of his children who'd been killed; he couldn't afford it, so the youngest of my sisters, Kondyllia, and I were taken to orphanages. I was six years old and she was eight. Kondyllia stayed at the Amaléion Orphanage until I went and collected her when I came of age. She'd been dumped in the institution, and no one was interested in her future.

MK: How did the children's village come to replace the loss of family?

AS: The difference between Pestalozzi and the institution in Ekali was that, in the former (Pestalozzi), we were "only" fifteen children in each house, with a teacher. Additionally, in the Pestalozzi we were mixed, boys and girls living together, and that was



Fig. 1: Argyris Sfountouris in his grandmother's arms, Distomo, Greece, 1945, photographer: Voula Papaioannou.

ώθηκα. Είχε μείνει στο ίδρυμα και δεν ενδιαφερόταν κανείς για το μέλλον της.

**MK:** Πώς ήρθε το παιδικό χωριό να αντικαταστήσει την αιτώλεια της οικογένειας;

**AS:** Η διαφορά του Πεσταλότσι με το ίδρυμα στην Εκάλη ήταν ότι στο πρώτο ήμασταν «μόνος» δεκαπέντε παιδιά σε κάθε σπίτι με έναν δάσκαλο. Επίσης, στο Πεσταλότσι ήμασταν ανάμεικτα αγόρια και κορίτσια, και μετά από ένα ορφανοτροφείο μόνο αγοριών στην Ελλάδα, αυτό ήταν μεγάλη διαφορά. Το σπίτι ήταν πολύ άνετο, είχαμε ωραία δωμάτια, ωραία κρεβάτια, ωραίο φαγητό, τραπεζαρία και σχολική αίθουσα. Τα είχαμε όλα, δεν μας έλειπε τίποτα.

**MK:** Ποια μέρη του παιδικού χωριού θυμάστε περισσότερο;

*a notable difference after coming from an orphanage for boys in Greece. The house was very comfortable; we had nice rooms, nice beds, nice food, a dining room, and a classroom. We had everything, lacked nothing.*

**MK:** Which places in the children's village do you remember most?

**AS:** I remember the classrooms where we had lessons. There were, in the Greek house where the Greek children lived, only two or three classrooms for the “semi-gymnasium” (Sekundarschule), which is where we went when we finished primary school. Pestalozzi didn't have much variety; it was all schools, classrooms, and the outside area. Otherwise, it didn't have, at least in my time, places where we could play – except for the

*AS: Θυμάμαι τις τάξεις, τις αίθουσες που κάναμε μάθημα. Υπήρχαν δύο τρεις μόνο αίθουσες για το «ημιγυμνάσιο» (Sekundarschule), στο οποίο πηγαίναμε όταν τελειώναμε το δημοτικό σχολείο στο ελληνικό σπίτι, όπου διέμεναν τα Ελληνόπουλα. Το Πεσταλότσι δεν είχε και πολλή ποικιλία (από άποψης χώρων), δηλαδή ήταν όλα σχολεία, σχολικές τάξεις και ο έξω χώρος. Κατά τα άλλα δεν είχε—τουλάχιστον στην εποχή μου—μέρη που μπορούσαμε να παίξουμε, εκτός από τον εξωτερικό χώρο βέβαια. Εκτός χωριού δεν βγαίναμε δεν απαγορεύοταν, αλλά το χωριό είχε αρκετό χώρο αινάμεσα στα πολλά σπίτια και είχε και ένα γήπεδο και ένα άλλο χώρο που μπορούσαμε να παίξουμε, χωρίς χορτάρια δηλαδή. Ήταν άνετα. Μου άρεσε.*

**MK:** Νιώθετε νοσταλγία για το παιδικό χωριό;

**AS:** Νοσταλγία δεν ένιωσα ποτέ. Αντίθετα περίμενα να φύγω, επειδή οι άλλοι φεύγανε πιο νωρίς μετά το ημιγυμνάσιο μετά τα δεκαπέντε δεκαέξι και πηγαίνανε κάπου να κάνουν μαθητεία σε μια πόλη, συνήθως στην Ελβετία, κοντά σε έναν επαγγελματία. Εγώ έμεινα εκεί, επειδή πήγαινα στο Λύκειο του Πεσταλότσι στο Τρόγκεν (Kantonsschule). Έμενα τότε όχι στο ελληνικό σπίτι, αλλά σε ένα άλλο σπίτι που ήταν για τα μεγαλύτερα παιδιά, τα οποία είχαν τελειώσει το ημιγυμνάσιο του Πεσταλότσι. Από εκεί πήγαινα κάθε μέρα στο λύκειο με τα πόδια. Όλο τον καιρό αυτό είχα πολύ στενή επαφή με τα Ελληνόπουλα και τα ελληνικά σπίτια του Πεσταλότσι.

**MK:** Αφότου φύγατε από το χωριό, επισκεφτήκατε ποτέ το παιδικό χωριό ξανά ως ενήλικας;

**AS:** Ναι, πήγαινα πολύ συχνά να το επισκεφτώ μέχρι το '80, όταν έκλεισε το ελληνικό σπίτι. Πήγαινα και είχα πάντα πολύ καλές σχέσεις με τους Έλληνες δασκάλους, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τα ελληνικά σπίτια.

**MK:** Μια και μιλάμε για το ελληνικό σπίτι και η συνέντευξη σήμερα είναι στα ελληνικά, ήθελα να θέσω μια ερώτηση σχετικά με τη γλώσσα, η οποία μπορεί να αποτελέσει στολχείο ενσωμάτωσης ή και αποκλεισμού. Το παιδικό χωριό έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην εκμάθηση της γλώσσας της χώρας καταγω-

*outside area, of course. We rarely ventured outside the village; it wasn't forbidden, but the village had enough space between the many houses, and it had a field and another area where we could play – without grass, that was all. It was comfortable. I liked it.*

**MK:** Do you feel nostalgic for it?

*AS: I've never felt nostalgic for it. On the contrary, I couldn't wait to leave, because the others left earlier after semi-high school at fifteen, sixteen years old and went somewhere to do an apprenticeship in a town, usually in Switzerland, with a professional. I stayed there because I was going to the Pestalozzi High School in Trogen (Kantonsschule). I was staying at that time not in the Greek house, but in another house that was for the older children who had finished the Pestalozzi semi-high school. From there, I walked to the high school every day. All this time, I was in very close contact with the Greek children and the Greek houses in Pestalozzi.*

**MK:** When you left the village, did you visit the children's village as an adult?

*AS: Yes, I very often went to visit it, up until the 1980s, when the Greek house was closed down. I went there and I always had a very good relationship with the Greek teachers who were in charge of the Greek houses.*

**MK:** Since we are talking about the Greek house and the interview today is in Greek, I wanted to ask a question about language, which can be an element of inclusion or exclusion. The children's village placed special emphasis on learning the language of the children's country of origin. How do you feel about learning Greek in Pestalozzi? Did you feel that you belonged to a Greek minority?

*AS: The Greek language was absolutely necessary. We were two groups of sixteen Greek children in two houses and it was necessary to attend the Greek school, to have ties with Greece, but also to have a sense of recognition among us, that is, that we were Greek children. In the negative sense of minority, I didn't feel that way in Pestalozzi. It was organized into eight to ten "minorities," meaning that each nation was a minority among the others, but we didn't feel like a minority. We were equal. The concept of mi-*

γής των παιδιών. Πώς νιώθετε που μάθατε ελληνικά στο Πεσταλότσι; Νιώσατε ότι ανήκατε σε ελληνική μειονότητα;

**ΑΣ:** Η γλώσσα ήταν απολύτως αναγκαία. Ήμασταν δύο ομάδες από δεκαέξι Ελληνόπουλα σε δύο σπίτια και ήταν ανάγκη να κάνουμε το ελληνικό σχολείο, για να έχουμε επαφή με την Ελλάδα, αλλά για να αναγνωρίζομαστε μεταξύ μας, δηλαδή ότι είμαστε Ελληνόπουλα. Την αρνητική έννοια της μειονότητας δεν την αισθάνθηκα στο Πεσταλότσι. Ήταν οργανωμένο σε οκτώ με δέκα μειονότητες, δηλαδή κάθε έθνος ήταν μια μειονότητα αινάμεσα στους άλλους, αλλά δεν αισθανόμασταν μειονότητα. Ήμασταν ισότιμοι. Η έννοια μειονότητα, που έχει πάντα κάτι το αρνητικό, δεν υπήρχε στο Πεσταλότσι.

**ΜΚ:** Με αφορμή τον τίτλο της βιογραφίας σας από τον Ζάιμπελ «Θα μείνω για πάντα εκείνο το τετράχρονο αγόρι», η επόμενη ερώτησή μου είναι πόσο έχουν αλλάξει οι σκέψεις σας και τα συναισθήματά σας για την παιδική σας ηλικία;

**ΑΣ:** Όταν ο Ζάιμπελ έκανε τη βιογραφία μου, ήμουν περίπου εβδομήντα χρονών. Τετράχρονο αγόρι ήμουν όταν έχασα τους γονείς μου και αυτό ήταν βέβαια για μένα πολύ σημαντικό, γιατί ενηλικώθηκα ουσιαστικά στην ηλικία των τεσσάρων χρονών. Στην ηλικία αυτή ήμουνα υπεύθυνος για τη ζωή μου, παρόλο που νομικά και κοινωνικά θεωρούμουν παιδί και συνεπώς δεν ήμουνα επίσημα υπεύθυνος. Εξαρτιόμουν από κάποιο ίδρυμα, αλλά εγώ αισθανόμουν ότι εγώ ήμουν υπεύθυνος για τη ζωή μου.

**ΜΚ:** Νιώσατε σαν παιδί στο Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι;

**ΑΣ:** Όχι, δεν το ένωσα τόσο πολύ. Όταν πήγα εκεί ήμουν εννέα χρονών και μας φερόντουσαν ανάλογα (με την ηλικία μας), όχι σαν να ήμασταν μικρά παιδιά. Είχαμε τις ευθύνες μας και την προσωπικότητά μας. Ήμασταν σχεδόν ενήλικες. Εγώ δεν είδα μεγάλη διαφορά όταν πήγα στο λύκειο έως από το παιδικό χωριό. Αισθανόμουν ανεξάρτητος και κυρίως υπεύθυνος για τον εαυτό μου. Για αυτό και κατάφερα τόσα πολλά, γιατί δεν περίμενα τι θα αποφασίσουν οι άλλοι και τι θα κάνουν οι άλλοι. Εγώ τους έλεγα τι θέλω.

**ΜΚ:** Δεδομένου ότι η ανάμνηση εμπεριέχει την κρίση των γεγονότων και εικόνων

nority, which always has something negative about it, did not exist in the Pestalozzi Children's Village.

**ΜΚ:** Based on the title of your biography by Seibel, “I will always remain that four-year-old boy,” my next question is how much have your thoughts and feelings about your childhood changed?

**ΑΣ:** When Seibel wrote my biography, I was about seventy years old. I was a four-year-old boy when I lost my parents, and that was of course very important to me, because essentially I became an adult at the age of four. Thereafter, I was responsible for my own life, although legally and socially I was certainly not responsible. I was dependent on an institution, but I felt that I was responsible for my own life.

**ΜΚ:** Did you feel like a child in the Pestalozzi Children's Village?

**ΑΣ:** No, not so much. When I went there, I was nine years old and we were treated accordingly, not like little children. We had our responsibilities and our personalities. We were almost adults. I didn't see much difference when I went to high school outside of the children's village. I felt independent and mostly responsible for myself. That's why I accomplished so much, because I didn't wait for what others would decide and what others would do. I would tell them what I wanted.

**ΜΚ:** Since memory involves the judgment of events and images over time, when you talk about your childhood, can you distinguish the voice of the child from the voice of the adult? When did you feel like a child and when did you feel like an adult?

**ΑΣ:** Maybe I felt much more like a child when I was an adult. That is, when I'm asked about Pestalozzi and my childhood in general, I immediately become a child. And now, in a way, when I think of that time, I identify with a child of fifteen years old, which is not a little child, but that's how I see myself.

**ΜΚ:** Considering the buildings and the place as carriers of memory, can you recall memories of the children's village?

**ΑΣ:** Of course I have memories of the Pestalozzi Children's Village, but they are

μέσα στο χρόνο, όταν μιλάτε για την παιδική ηλικία σας, μπορείτε να διακρίνετε τη φωνή του παιδιού από τη φωνή του ενήλικα; Πότε νιώσατε παιδί και πότε ενήλικας;

**ΑΣ:** Ίσως να ένιωσα πολύ περισσότερο παιδί όταν ήμουν ενήλικας. Δηλαδή όταν με ρωτούσαν για το Πεσταλότσι και τη παιδική μου ηλικία γενικά, γινόμουν αμέσως παιδί. Και τώρα, κατά κάτιον τρόπο, όταν σκέφτομαι εκείνη την εποχή, ταυτίζομαι με ένα παιδί δεκαπέντε χρονών, δηλαδή όχι μικρό παιδί, αλλά έτσι με βλέπω.

**MK:** Θεωρώντας τα κτίσματα και τον τόπο φορείς μνήμης, μπορείτε να ανακαλέσετε μνήμες από το παιδικό χωριό;

**ΑΣ:** Από το Πεσταλότσι έχω βέβαια μνήμες, αλλά δεν είναι τόσο προσωπικές. Είναι σχολικές μνήμες, ομαδικές μνήμες και μνήμες από εκδρομές που κάναμε και όλα αυτά. Υπήρχαν βέβαια προσωπικές εμπειρίες και συνήθως αρνητικές. Αυτές είναι που μένουν σε αυτή την ηλικία. Αρνητικές εννοώ ότι προσπαθούσα να βρω λύσεις και να αλλάξω κάτι. Και αυτό το κατάφερνα συνήθως, γιατί ήμουν να εξαίρεση. Ήμουνα ένας από τους λίγους που σπουδάσαμε μεταξύ διακοσίων παιδιών της πρώτης γενιάς του Πεσταλότσι. Δύο τρία παιδιά ήμασταν μεγάλες εξαιρέσεις, μας ξέρανε στο παιδικό χωριό και είχαμε προσωπικές σχέσεις με τους δασκάλους των σπιτιών.

**MK:** Τι αξία έχει η κτισμένη κληρονομιά του Παιδικού Χωριού Πεσταλότσι για τα παιδιά;

**ΑΣ:** Έχει την έννοια πραγματικά του πατρικού σπιτιού, παρόλο που δεν ήμασταν από μικρά παιδιά εκεί. Εγώ πήγα εννέα χρόνων, δεν ήμουν μικρό παιδί όταν πήγα, αλλά το ελληνικό σπίτι είναι και για εμένα το πατρικό μου σπίτι.

**MK:** Πώς θα νιώθατε αν το Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι, υποθετικά μιλώντας, κατεδαφιζόταν;

**ΑΣ:** Το σπίτι δεν είναι να το σκέφτεται κανείς ως κτίριο. Ήτανε η ομάδα, δηλαδή οι δύο ομάδες με τους δύο δασκάλους. Όταν πήγα εγώ ξεκίνησε το δεύτερο ελληνικό σπίτι. Το πρώτο είχε δεκαέξι παιδιά. Εμείς ξεκίνησαμε επτά παιδιά σε ένα άλλο σπίτι, που συμπληρώθηκε σύντομα πάλι στα δεκαέξι παιδιά. Το σχολείο ήταν κοινό, μοιρασμέ-

not so personal. They are school memories, group memories, and memories of trips we took and all that. There were, of course, personal experiences, usually negative ones. Those ones make an impression at this age. By negative, I mean I was trying to find solutions and trying to change something. And I usually succeeded in that, because I was a bit of an example myself. I was, if not the only one, one of the few who studied among the two hundred children of the first generation of Pestalozzi. Two or three children were great exceptions, we were known in the children's village and had personal relationships with the house teachers.

**MK:** What value does the built heritage of the Pestalozzi Children's Village have for children?

**AS:** It really has the meaning of a "father's house" (parental home), even though we weren't there as little children. I went when I was nine years old, I wasn't a little child when I went, but the Greek house in the children's village is my parental home for me as well.

**MK:** How would you feel if, hypothetically speaking, the Pestalozzi Children's Village were to be demolished?

**AS:** It's not a house, to think of it as a building. It was the group; that is, the two groups with the two teachers. When I arrived there, they opened the second Greek house. The first one had sixteen children. We started with seven children in a new house, which soon filled up again to sixteen children. The school was common to us, divided between the two houses according to class. We were companions. All the Greek children were one group, one family.

**MK:** Could you elaborate more about your relationship with the Greek house and your stay in the children's village?

**AS:** In the last few years of high school – and there were many last few years –, although I wasn't staying in the Greek house, I had a very close relationship with the Greek children. At that time, I didn't feel it was my home, because I was living elsewhere, in another house that they had built for the older children between fifteen and twenty years old, who were doing apprenticeships

νο στα δύο σπίτια ανάλογα την τάξη. Είχαμε παρέες μεταξύ μας. Όλα τα Ελληνόπουλα ήμασταν μία ομάδα και μία οικογένεια.

**MK:** Θα μπορούσατε να μιλήσετε περισσότερο για τη σχέση σας με το ελληνικό σπίτι και τη διαμονή σας στο παιδικό χωριό;

**AS:** Τα τελευταία χρόνια, όταν πήγανα στο λύκειο, δεν έμενα στο ελληνικό σπίτι αλλά είχα πολύ στενή σχέση με τα Ελληνόπουλα. Τότε δεν το αισθανόμουν ως σπίτι μου, γιατί έμεναν άλλού, σε ένα άλλο σπίτι που είχαν φτιάξει για τα μεγαλύτερα παιδιά μεταξύ δεκαπέντε και είκοσι ετών, που πηγαίνανε σε μαθητείες σε γειτονικές περιοχές. Μας λέγανε «πρώην παιδιά». Εκεί, αισθανόμουν μόνο το δωμάτιό μου σαν σπίτι μου και όχι όλο το σπίτι. Είχα ένα μικρό δωματιάκι με ένα πτυσσόμενο τραπέζακι κι όλοι όσοι το ακούγανε με ρωτάγανε «πώς άντεξες». Άντεξα μια χαρά και μου άρεσε πολύ, γιατί είχα ένα δικό μου δωμάτιο. Αυτό ήθελα από την αρχή, να μην είμαι μαζί με άλλους. Πρώτα από όλα γιατί έπρεπε να διαβάζω, ενώ οι άλλοι τελειώνανε τη δουλειά τους το μεσημέρι. Μετά ήταν ελεύθεροι. Είχα την ιδιωτική μου ζωή σαν παιδί του λυκείου και χρειαζόμουν το χώρο και μου τον δώσανε εντέλει αλλά πολύ αργά. Παρόλα αυτά αισθανόμουν πολύ ωραία. Το δωμάτιο αυτό ήταν η καλύτερη λύση για μένα.

**MK:** Πώς ήταν τα τελευταία σας χρόνια στο παιδικό χωριό; Πότε και γιατί φύγατε από το παιδικό χωριό;

**AS:** Τα τελευταία χρόνια ήμουν εξαίρεση στο Πεσταλότσι. Οι συνομήλικοί μου είχαν τελειώσει τη μαθητεία τους και είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα. Εγώ δεν επέστρεψα, γιατί σπούδασα στη Συρίχη. Από τη στιγμή που μπήκα στο Πολυτεχνείο ήμουν ανεξάρτητος από το Πεσταλότσι. Βέβαια την αίτησή μου για το Πολυτεχνείο (Ομοσπονδιακό Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Συρίχης) την είχε υπογράψει ο διευθυντής του Πεσταλότσι, γιατί κάποιος γονιός έπρεπε να υπογράψει. Κι εγώ δεν είχα κανέναν άλλο. Αυτός υπέγραψε, γιατί δεν ήμουνα ακόμη ενήλικας, αλλά αυτό δε με ενοχλούσε. Υπήρχε και μία υπάλληλος του Πεσταλότσι, που ήταν υπεύθυνη για τα μεγάλα παιδιά, που ήταν έξω από το Πεσταλότσι. Με αυτή είχα πολύ καλή επαφή και αργότερα έγινα και νονός του παιδιού της. Όλα τα προβλήματα τα συζήταγα μαζί της. Δεν είχα να κρύψω τίποτα. Το

*in neighboring areas. They called us "former children." There, I felt my room was my home, not the whole house. I had a tiny room with a folding table and everyone who's heard about it has asked me "How did you endure that?" I endured it just fine, and I loved it because I had my own room. That's what I wanted from the beginning, not to be with other people. Most of all, because I had to study, whereas the others would finish their work at noon. Then they were free. I had my privacy as a high school kid and I needed the space, and they eventually gave it to me, but quite late. Still, it felt very nice. This room was the best solution for me.*

**MK:** *What were your last few years in the children's village like? When and why did you leave the children's village?*

**AS:** *In the final years, I was an exception in Pestalozzi. My peers had finished their apprenticeships and had returned to Greece. I did not return, because I studied in Zurich. From the moment I entered the Polytechnic School (Swiss Federal Institute of Technology Zurich), I was independent of Pestalozzi. Of course, the director of Pestalozzi had signed my application for the Polytechnic School, because a parent had to sign it. And I had no one else. He signed, because I was not yet an adult, but that didn't bother me. There was also a Pestalozzi employee, who was in charge of the older children, who lived outside Pestalozzi village. I had a very good relationship with her and later became godfather to her child. I discussed all my problems with her. I had nothing to hide. I had kind of solved the financial issue on my own. I said, "I don't want money from you," and initially I tried tutoring to earn something myself. Of course, this was not enough to live on, but I had managed to get a scholarship from the Polytechnic School and a scholarship from the Swiss Federation. With these, I could live comfortably for my own requirements.*

**MK:** *I would like to ask you how do you connect memory, history, and space in your life?*

**AS:** *Memory and space are closely connected. For me, memory has always been my village in Greece and what I experienced there. Even though it was tragic to lose my parents, my memory was connected*

οικονομικό το είχα λύσει κατά κάποιο τρόπο μόνος μου. Είπα, δε θέλω από σας χρήματα και προσπάθησα πρώτα από όλα να δίνω μαθήματα και να κερδίζω κάτι μόνος μου. Αυτά βέβαια δεν έφταναν για να ζήσω, αλλά είχα καταφέρει να έχω μια υποτροφία από το Πολυτεχνείο και μια υποτροφία από την Ελβετική Ομοσπονδία. Με αυτές μπορούσα να ζήσω άνετα για τις δικές μου απαιτήσεις.

**MK:** Θα ήθελα να σας ρωτήσω πώς συνέπετε στη ζωή σας τη μνήμη, την ιστορία και το χώρο;

**ΑΣ:** Η μνήμη και ο χώρος συνδέονται στενά. Εμένα η μνήμη ήταν πάντα το χωρίο μου στην Ελλάδα και τι έζησα εκεί. Παρόλο που ήταν τραγικό το να χάσω τους γονείς μου, η μνήμη μου ήταν συνδεδεμένη με ότι μου θύμιζε το Δίστομο και τους γονείς μου, από τους οποίους δεν είχα και πολλές μνήμες, γιατί ήμουν πολύ μικρός όταν τους έχασα. Είχα βέβαια μνήμες από τις θείες μου, τις αδερφές

to everything that reminded me of Distomo and my parents, of whom I didn't have many memories because I was very young when I lost them. What I did have, of course, were memories of my aunts, my mother's sisters, who were married and living in Athens, where I often visited, and of their children, with whom we were on good terms.

**MK:** How representative was the Pestalozzi Children's Village for the children?

**AS:** That's a difficult question. First of all, we had no other representation. Of course, we had some relatives in Greece, and officially Pestalozzi kept the addresses for contacts, if they needed contacts. But what contacts did we need? We were alone in Pestalozzi and Pestalozzi decided our future and everything. Relatives, uncles, and aunts: Usually, they were indifferent, or had nothing to say. We were all one hundred percent orphans. There were a few who still had a



Fig. 2: Greek house "Kypseli," Pestalozzi Children's Village, Switzerland (ca. 1950).

της μάνας μου, που ήταν παντρεμένες στην Αθήνα, όπου πάγιανα συχνά, και από τα παιδιά τους με τα οποία είχαμε καλές σχέσεις.

**MK:** Πόσο αντιπροσωπευτικό ήταν το Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι για τα παιδιά;

**AS:** Είναι δύσκολη αυτή η ερώτηση. Πρώτα από όλα, εμείς δεν είχαμε άλλη αντιπροσώπευση. Είχαμε βέβαια κάποιους συγγενείς στην Ελλάδα, που επίσημα το Πεσταλότσι κρατούσε τις διευθύνσεις για επαφές, αν χρειαζόντουσαν επαφές. Άλλα τι επαφές χρειαζόμασταν; Ήμασταν μόνοι μας στο Πεσταλότσι και αποφάσιζε το Πεσταλότσι για το μέλλον μας και για όλα. Οι συγγενείς, θείοι και θείες συνήθως, ούτε θέλανε ούτε είχανε να πούνε τίποτα. Όλοι ήμασταν ορφανά εκατό τοις εκατό. Υπήρχαν μερικοί που είχαν ακόμα μητέρα, αλλά αυτό ήταν σπάνιο. Οι πιο πολλοί δεν είχαμε ούτε μητέρα ούτε πατέρα, «φολ βάιζεν» (Vollwaisen) που λένε.

**MK:** Έχουμε τελειώσει με τις ερωτήσεις από την πλευρά μου. Ποιο μήνυμα θα θέλατε να αφήσετε στους αναγνώστες του βιβλίου αυτού, το οποίο έχει ως θέμα την κληρονομιά των μειονοτήτων;

**AS:** Η μειονότητα για μένα ταυτίζεται με την ορφάνια. Αφού έχασα τους γονείς μου, έγινα μία μειονότητα με την έννοια ότι δεν είχα την οικογένειά μου, δεν είχα τους γονείς μου, δεν είχα κάπου που αισθανόμουνα μέλος. Και εγώ το αξιοποίησα αυτό κάνοντάς το ελευθερία. Σαν μειονότητα ήμουνα ελεύθερος και δεν είχα εξάρτηση από κανέναν. Έλεγα, αφού δεν θέλω να εξαρτώμαι από κανέναν, πρέπει εγώ να αιτοφεισίζω τι θέλω και να ελέγχω τον εαυτό μου σαν να ήμουνα πατέρας μου.

**MK:** Σας ευχαριστώ πολύ.

#### ΣΥΝΤΟΜΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δρ. Αργύρης Σφουντούρης Γεννήθηκε το 1940 στο Διστόμο (Ελλάδα). Έχασε τους γονείς του στη σφαγή από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής στις 10 Ιουνίου 1944. Το 1949 μεταφέρθηκε στο Παιδικό Χωριό Πεσταλότσι στο Τρόγκεν της Ελβετίας, ως ορφανό πολέμου, όπου έλαβε τη σχολική του εκπαίδευση. Σπούδασε πυρηνική φυσική, αστροφυσική, φιλοσοφία, εκπαίδευση και οικονομικά στο Ομοσπονδιακό Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Ζυρίχης, από όπου έλαβε και το δι-

*mother, but they were the exception. Most of us had neither mother nor father: "Vollwaisen," as they said.*

**MK:** What message would you like to leave the readers of this book, which is about the heritage of minorities?

*AS: Minority for me is synonymous with orphanhood. After I lost my parents, I became a minority in the sense that I didn't have my family, I didn't have my parents, I didn't have somewhere I felt a part of. And I capitalized on that by considering it "freedom." As a minority, I was free, with no dependence on anyone. I would say to myself, "Since I don't want to be dependent on anybody, I should decide by myself what I want, and control my actions as if I were my father."*

**MK:** Thank you very much.

#### AUTHOR BIOGRAPHY

*Dr. Argyris Sfountouris is born in Distomo, Greece, 1940. He lost his parents and home in the massacre by German occupation forces on June 10, 1944. In 1949, he was transported to the Pestalozzi Children's Village in Trogen, Switzerland, as a war orphan, where he received his school education. He studied nuclear physics, astrophysics, philosophy, education, and economics at ETH Zurich, from where he also received his doctorate. He has worked as a schoolteacher and possesses many years of experience in international development programs (Asia, Africa). In April 2022, he was awarded the Federal Cross of Merit by German President Frank-Walter Steinmeier for his contribution to Greek-German reconciliation. In October 2022, he was honored by the National and Kapodistrian University of Athens (NTUA) on the occasion of the donation of his personal archive to the Historical Archive of NTUA. His latest works include "Schweigen ist meine Muttersprache" (2017) and "Blutrausch – Gewalt beim Menschen" in collaboration with Gerhard Oberlin (2020).*

*Maria Kouvari is an architect, urban designer, and currently a doctoral candidate at ETH Zurich, Department of Architecture. She received her professional degree in architecture from the University of Patras, Greece, with the highest distinction (2013); in 2015, she completed the Master of Advanced*

διδακτορικό του δίπλωμα. Εργάστηκε ως δάσκαλος σε σχολεία και διαθέτει πολυετή εμπειρία σε διεθνή αναπτυξιακά προγράμματα (Ασία, Αφρική). Για την προσφορά του στην ελληνογερμανική συμφιλίωση τιμήθηκε με τον Σταυρό της Τιμής από τον γερμανό πρόεδρο Φρανκ-Βάλτερ Σταϊνμάιερ τον Απρίλιο του 2022. Στις 14 Οκτωβρίου 2022 τιμήθηκε από το Εθνικό και Καιποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ) με αφορμή τη δωρεά του προσωπικού αρχείου του στο Ιστορικό Αρχείο του ΕΚΠΑ. Πρόσφατα έργα του περιλαμβάνουν «Schweigen ist meine Muttersprache» (2017) και «Blutrausch-Gewalt beim Menschen» σε συνεργασία με τον Γκέρχαρντ Όμπερλιν (2020).

Μαρία Κούβαρη Έλαβε το Δίπλωμα Αρχιτεκτονικού από το Πανεπιστήμιο Πατρών με Άριστα (2013), ολοκλήρωσε το Master of Advanced Studies in Urban Design στο Ομοσπονδιακό Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Ζυρίχης και το 2016 απέκτησε δεύτερο Master of Advanced Studies, αυτή τη φορά στον τομέα της στέγασης. Τα τελευταία πέντε χρόνια άσκησε την αρχιτεκτονική στο ελβετικό αρχιτεκτονικό γραφείο IttenBrechbühl, όπου έγινε συνεργάτης. Από το 2022 είναι υποψήφια διδάκτορας στην Εδρα Κατασκευαστικής Κληρονομιάς και Προστασίας Μνημείων στη Ζυρίχη. Η διδακτορική της έρευνα με τίτλο «Minor(s') Heritage» διερευνά το μεταπολεμικό κτιστό περιβάλλον της Ελβετικής παιδικής πρόνοιας και έχει διακριθεί με υποτροφίες από το Ίδρυμα Σόφη Αφεντούλη και το Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού.

*Studies in Urban Design at ETH Zurich, and in 2016 she obtained her second Master of Advanced Studies, this time in Housing. Her doctoral project entitled “Minor(s') Heritage” explores post-war built environments for children, focusing on Swiss child aid, and has been awarded grants from the Sophie Afenduli Foundation and the Foundation for Education and European Culture.*

- 1 Haupt, Stefan: *Ein Lied für Argyris (A Song for Argyris)*, Switzerland November 2006, <https://www.swissfilms.ch/de/movie/ein-lied-fuer-argyris/A2FFEF068E-4B498480EECD2FEB70A7A5> (15.07.2024); Seibel, Patric: *Ich bleibe immer der vierjährige Junge von damals*, Frankfurt am Main 2016.
- 2 Sfountouris, Argyris / Oberlin, Gerhard: *Trauer um Deutschland*.

- 3 Reden und Aufsätze eines Überlebenden, Würzburg 2015.
- 3 Heusser, Sibylle: *Inventar der schützenswerten Ortsbilder der Schweiz, Gemeinde Trogen, Bezirk Mittelland, Kanton Appenzell Ausserrhoden, 2. Fassung 06.2000*, p. 202. The Federal Inventory of Heritage Sites of National Importance (ISOS) designates and documents sites of national

importance. It serves as a planning instrument aimed at fostering high-quality settlement development, while the protection of built heritage is designated at the cantonal and municipal levels.

- 4 Habegger, Ueli: *Das Kinderdorf Pestalozzi in Trogen*, Bern 2020, p. 46.

## PHOTO CREDITS

Pages 33–48

PLACES OF MEMORY  
(PHOTO ESSAY)

© Copyright of all pictures:  
Florian Bachmann, 2024.  
© Copyright of all texts:  
Stefan Keller, 2024.

Pages 50–61

SEX WORKERS AND THE EARLY  
DAYS OF THE WHORES' RIGHTS  
ORGANIZATION "HYDRA"  
Fig. 1: Hydra Nachtexpress. Zeitung  
für Bar, Bordell und Bordstein (5),  
West Berlin, 1984, p. 10.

Fig. 2: Hydra Nachtexpress,  
1984, cover.

Fig. 3: Hydra Nachtexpress,  
1984, p. 12.

Fig. 4: Beverly Engelbrecht, 2024.

Fig. 5: Hydra-Nachtexpress  
(vol. 3, no. 1), West Berlin, 1982, p. 37.  
Fig. 6: Hydra Nachtexpress,  
1984, p. 16.

Pages 62–76

THE LIVING HERITAGE OF THE  
ROMANSH PEOPLE IN SWITZERLAND

Fig. 1, 5, 10: Bernard Cathomas.

Fig. 2: Dicziunari Rumantsch Grischun  
DRG, Chur.

Fig. 3: Coaz, Johann / Schröter, Carl:  
Ein Besuch im Val S-charl, Bern 1905.

Fig. 4: Peter Wrang, WSL, 2014.

Fig. 6, 8: Nova Fundazion Origen,  
Benjamin Hofer.

Fig. 7: Michael Hansmeyer,  
Benjamin Dillenburger.

Fig. 9: Hochpartner AG

Fig. 11: Radiotelevisionis Svizra  
Rumantscha RTR, Chur.

Pages 77–94

ADAPTABLE HOUSING: AT HOME,  
NOT "IN" A HOME

Fig. 1: Puls. Monatsheft der Gruppen  
IMPULS + Ce Be eF, vol. 19, no. 12,  
ETH Zurich, [www.e-periodica.ch/  
digbib/volumes?UID=pul-001](http://www.e-periodica.ch/digbib/volumes?UID=pul-001)  
(19.01.2024).

Fig. 2: Swiss Social Archive, F 5110-Fc-  
109, author: Helga Leibundgut, Bern.

Fig. 3: Swiss Competence Centre for  
Accessibility in Architecture.

Fig. 4: Walter Fischer, Zurich.

Fig. 5: Protestant Women's League  
Zurich.

Fig. 6: Hildebrand, Emil: Wohnungen  
für Familien, Alleinerziehende,  
Jugendliche und Behinderte, in:  
Tages-Anzeiger from July 4, 1989  
(Estate Alice Kundert, Schweize-  
risches Sozialarchiv).

Fig. 7: Swiss Competence Centre for  
Accessibility in Architecture.

Fig. 8–14: Swiss Competence Centre  
for Accessibility in Architecture,  
Peter Habe.

Pages 95–106

A FUTURE FOR WHOSE LIVES?  
SWISS FAMILY POLITICS AND LIVING  
HISTORIC PRESERVATION

Fig. 1: Schmid, Werner: Jungschweizer,  
Jungschweizerinnen, das Schicksal  
des Vaterlandes ruht in euch!,

Erlenbach-Zürich, p. 45 and p. 47.

Fig. 2: James Cheshire, Oliver Uberti,  
Atlas des Unsichtbaren. Karten und  
Grafiken, die unseren Blick auf die Welt  
verändern, Munich 2022, p. 34 and 37.  
Fig. 3: Du Bois, William E. B., and  
Whitney Battle-Baptiste, Library of  
Congress, Washington, LOT 11931,  
no. 11 [P&P].

Fig. 4: [www.mak.at/en/program/  
exhibitions/lebbeus\\_woods](http://www.mak.at/en/program/exhibitions/lebbeus_woods)  
(29.10.2024).

Fig. 5: [www.oh-wiederkehr.ch/  
portfolio/installation/ohne-gelaenderdenken/](http://www.oh-wiederkehr.ch/portfolio/installation/ohne-gelaenderdenken/)  
(29.10.2024).

Fig. 6: Paola De Martin.

Pages 115–120  
“EVERYTHING IN SWITZERLAND  
CAN BE A MONUMENT FOR  
THE SEASONAL WORKERS”

Fig. 1: Sabit Halili.

Pages 121–132  
“... SIMPLY GONE!” A DISCUSSION  
ABOUT LIFE AS AN UNDOCUMENTED  
IMMIGRANT AND THE IMPORTANCE  
OF THE ZURICH AUTONOMOUS  
SCHOOL

Fig. 1 and 2: Anne Fabritius.

Pages 143–152  
ALLOTMENT GARDENS IN ZURICH.  
TEMPORARY SOCIAL GREEN  
SPACES

Fig. 1: Schweizerisches Sozialarchiv,  
photo: Itin, Fritz: Basel/F 5068-  
Fc-0477.

Fig. 2: Der Familiengarten, Vereins-  
organ des Vereins für Familiengärten  
Zürich, vol. 31, no. 6, p. 85.

Fig. 3: Swissstop Lubis, no. 000-220-  
657\_2056.

Fig. 4–7: © Gabrielle Dannenberger.

Pages 153–168  
WE ARE NO LONGER PART OF YOU

Fig. 1: Christian Winter.

Pages 169–180  
(NOT) AN IMMIGRATION MUSEUM

(PHOTO ESSAY)

Jonas Heller and Lucia Bernini,  
film stills from: Grenzsanität Brig.  
A Museum at Times (Version 2024),  
created as part of the master  
thesis of the same name written at  
D-Arch ETH, Zurich 2022.

Pages 190–204  
THE BARRACKS AND THE VILLA NEXT  
DOOR: A UNIQUE ARCHITECTURAL  
ENSEMBLE FROM THE TIME OF THE  
SAISONNIERS IN BIEL

Fig. 1: Stadtarchiv Biel, no author.

Fig. 2: Neues Museum Biel. Elisa Géhin  
(design), Jeanne Gillard and Nicolas  
Rivet (concept).

Fig. 3: Neues Museum Biel, ohne Autor.

Fig. 4, 6: Neues Museum Biel.

Living-Library "Biel/Bienne der  
Saisonnières" (03.06.2023) as part of  
the exhibition "Wir, die Saisonnières ...  
1931–2022".

Fig. 5: mémreg.

Fig. 7, 8: Florian Eitel.

Pages 205–220

THE BARRACKS AND THE VILLA NEXT  
DOOR

(PHOTO ESSAY)

Lucas Dubuis, photo documentation,  
shot in June/July 2023, compiled  
together with Florian Eitel for the 2024  
Biel/Bienne Festival of Photography.

Pages 221–231

THE PARENTAL HOME: GROWING UP  
IN THE PESTALOZZI CHILDREN'S  
VILLAGE

Fig. 1: Voula Papaioannou / Kind  
courtesy of the Benaki Museum  
Photographic Archives.

Fig. 2: Kind courtesy of the Pestalozzi  
Children's Foundation.

Pages 232–247

A VILLAGE FOR CHILDREN

All photos: Kind courtesy of the  
Pestalozzi Children's Foundation.

Pages 248–263

SAFE SPACES FOR THE DYING  
OR PLACES OF REMEMBRANCE FOR  
THE VICTIMS OF THE AIDS EPIDEMIC  
IN SWITZERLAND.

Fig. 1, 2, 3, 6: Kevin Heiniger, Basel.

Fig. 4, 7: Alix Heiniger, Geneva.

Fig. 5: Patrick Schmidlin, Ittingen.

Pages 264–280

SPOT

© Alan Maag.

Pages 281–292

SPOT

(PHOTO ESSAY)

© Alan Maag.

Pages 294–310

HOME IS WHERE THE DEAD ARE.  
ISLAMIC CEMETERIES IN EUROPE  
AND A TATAR GRAVESITE  
NEAR BERLIN

Fig. 1: Otto Stiehl: Dedication of the  
Tatar war graves memorial with  
memorial stone, photo from the album  
"Zossen 1914–17," July 31, 1916,  
Staatliche Museen zu Berlin, Museum  
of European Cultures. Otto Stiehl,  
ID No.: VIII Eu 27555 b.

Fig. 2: Anonymous, Landesgeschicht-  
liche Vereinigung für die Mark  
Brandenburg. Archive (C12-P6-3/67).

Fig. 3: Anonymous, Commonwealth  
War Grave Commission, [www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-  
memorials/cemetery-details/34721/zeihenrond-iranian-cemetery/](http://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/34721/zeihenrond-iranian-cemetery/)  
(27.11.2024).

Fig. 4–8: Author's private photos,  
taken by Markus Schlaffke in April  
2022.

Pages 311–321

THE EXPERIENCES OF  
MINORITIES BELONG IN THE CULTURE  
OF REMEMBRANCE OF THE  
MAJORITY

Fig. 1–15: Roger Gottier /  
Bildarchiv Radgenossenschaft.

Fig. 16: Daniel Huber /

Bildarchiv Radgenossenschaft.

Fig. 17: Adrian Vieli /

Bildarchiv Radgenossenschaft.

Pages 322–337  
NOT LOST IN HISTORY.  
SAVING THE BERTA RAHM PAVILION AND ITS (INTANGIBLE TRACES)  
Fig. 1, 2, 4–6: Special Collections and University Archives, Virginia Tech., Berta Rahm Architectural Collection, 1951–1963 MS. 1998.01.  
Fig. 3: Erica Hauser's private archive.  
Fig. 7: Cantonal Office of Monument Preservation Zurich, photo: Urs Siegenthaler.  
Fig. 8–15, 19–24: The ProSaffa1958-Pavillon association archive.  
Fig. 16: Nelly Rodriguez.  
Fig. 17, 18: Simona Mele.

Pages 338–351  
SITES OF MEMORY OF WOMEN'S HISTORY IN ZURICH  
Fig. 1: ETH Library Zurich, Image Archive.  
Photographer: Heinz Baumann / Com\_L12-0033-0017 / CC BY-SA 4.0.  
Fig. 2, 3: Zentralbibliothek Zürich, Inv. 374  
<https://doi.org/10.3931/e-rara-34668>  
/ Public Domain Mark. Der uralten wytbekannten Statt Zürich Gestalt und Gelaegenheit, wie sy zu diser Zyt in waesen. Zürich bey Hauptmann Hofmeister, Buchbinder, an der Rosengass, 1766.  
Fig. 4: Frauenstadtrundgang Zürich.  
Fig. 5: Zentralbibliothek Zürich, Ms F 13.  
folg 90 / Public Domain Mark. Wick, Johann Jakob: [Sammlung von Nachrichten zur Zeitgeschichte aus den Jahren 1560–87 (mit älteren Stücken)]. [Zürich], [1583].  
Fig. 6: Sozialarchiv Zürich. Sozarch\_F\_5008-Fb-001. Unknown author.  
Fig. 7: Sozialarchiv Zürich. Vogler, Gertrud. Sozarch\_F\_5107-Na-22-093-013.  
Fig. 8: Baugeschichtliches Archiv Zürich. BAZ\_098958.  
Fig. 9: Baugeschichtliches Archiv Zürich und Haller, Juliet. HAL\_007271.  
Fig. 10: Adrian Pöllinger.

Pages 352–364  
AGGLOMERATIONS AS PROTECTION-WORTHY HERITAGE  
Fig. 1: ISOS, municipality of Horw, long version, 1981, p. 3.  
Fig. 2: Hering-Mitgau, Mane; Heusser-Keller, Sibylle; Kasper, Hugo; Knoepfli, Albert; Raimann, Alfons; Steiner, Robert; Suter, Ludwig: Ortsbild-Inventarisation. Aber wie? Methoden, dargelegt am Beispiel von Beromünster. Zurich 1976, p. 75.  
Fig. 3: Brochure for publication: Aldo Rossi, Eraldo Consolascio, and Max Bosshard, *La Construzione del cantone Ticino. Ticino Nostro*, Lugano 1979.  
Fig. 4: Archiv Denkmalpflege Graubünden, Chur.

Pages 365–376  
ARTIFICIAL HERITAGE (PHOTO ESSAY)  
Silke Langenberg, Elischa Bischof.

Pages 399–416  
LEARNING TO SEE BEYOND THE HERITAGE OF THE MAJORITY  
Fig. 1: Konstruktionserbe und Denkmalpflege, ETH Zurich.  
Fig. 2: Aleksandra Skop, Audrey Wurges, Flavio Thommen, and Laia Meier.  
Fig. 3: Géraldine Burger, Veronika Kazmeier, and Nathalie Schümperlin.  
Fig. 4: Ljiljana Tubak, Nerea Nuin Ezpeleta, and Josephine Eigner.  
Fig. 5: Linus Maurer, Fabian Müller, Deepthi Puthenpurackal, Dominik Tassera, and Ekaterina Tsolova.  
Fig. 6: Fabian Müller.  
Fig. 7: Jonas Heller.  
Fig. 8: Orkun Kasap.

Pages 417–428  
BREMGARTEN CEMETERY (PHOTO ESSAY)  
Deepthi Puthenpurackal.

Pages 430–444  
WHOSE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE?  
Fig. 1: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA2.0, author: Noel Reynolds.  
Fig. 2: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA4.0, authors: "Groupement des photographes officiels" / Fête des Vignerons Vevey / Sabine Carruzzo.  
Fig. 3: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA4.0, author: VBLby9.  
Fig. 4: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA4.0, author: Roland Zumbuehl.  
Fig. 5: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA3.0, author: Sissou.  
Fig. 6: Anna Borbála Hausel.  
Fig. 7: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA3.0, author: Zairon.  
Fig. 8: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA2.0, author: Keckel Flickr.  
Fig. 9: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA4.0, author: MHM55.  
Fig. 10: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA4.0, author: MHM55.  
Fig. 11: Wikimedia Creative Commons CC-BY-SA2.0, author: nr1 Flickr.

Pages 457–478  
THE SAFFA SNAIL: A SYMBOL OF THE STRUGGLE FOR SUFFRAGE IN SWITZERLAND  
Fig. 1: Wikimedia Commons; image in public domain.  
Fig. 2: Wikimedia Commons; image by Mike Lehmann, CC-BY-SA-2.5.  
Fig. 3: Gosteli Archive AGoF FS-226.  
Fig. 4: Frauen-Zeitung Berna, September 1, 1928, p. 55. Gosteli Archive.  
Fig. 5: gta Archive / ETH Zurich, Lux Guyer.  
Fig. 6: ETH Zurich, Bildarchiv; image in public domain.  
Fig. 7: Frauen-Zeitung Berna, November 11, 1928, title page. Gosteli Archive.  
Fig. 8: [www.hierundjetzt.ch/de/catalogue/ab-ins-bundeshaus\\_2000032/](http://www.hierundjetzt.ch/de/catalogue/ab-ins-bundeshaus_2000032/) (03.06.2024). © Verlag Hier und Jetzt, graphic designer Anne Kriesemer; authors: Noemi Crain Merz, Isabel Koellreuter, Franziska Schürch.  
Fig. 9: Keystone / Photopress-Archiv / Joe Widmer.

Fig. 10: Martin Ryser and Berchtold Weber. Festzug Bern 800: 8. September 1991, Erinnerungsalbum. Bern: Stämpfli, 1991. Illustration by Martin Ryser, 1991. Courtesy of Burgergemeinde Bern.  
Fig. 11: Photo: L. Hindelang, 2024.  
Fig. 12: Photo: © Bernisches Historisches Museum, 2021.  
Fig. 13: Photo: © Christian Helmle, 2023.

Pages 479–490  
DIY SKATEPARK (PHOTO ESSAY)  
Keivan Haghagh Shoar, Stan Baumann.

Pages 498–515  
FUTURE HERITAGE CATALOG  
Participating students